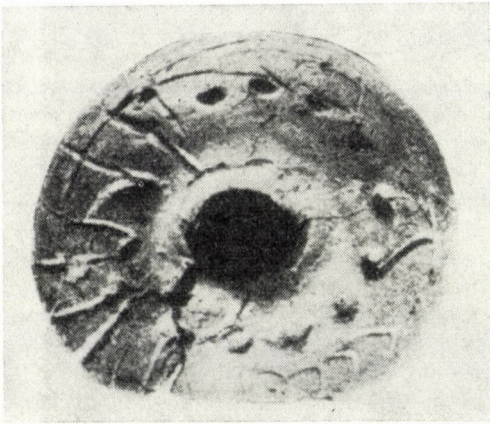

EGY PÁRTHUS FELIRAT NYUGAT-KAZAHSZTÁNBÓL

I

Érdekes véletlen folytán az «Epigrafika Vostoka» c. folyóiratnak ugyanabban a számában, amelyben M. E. Masson először adott hírt több száz, pártus felirattal ellátott ostrakon előkerüléséről Ó-Nisában (1951. X. 2-től keltezett levelében), a pártus írásbeliségnek egy másik egyedülálló emléke is közlésre került, anélkül azonban, hogy jellegét és jelentőségét bárki is felismerte volna. A folyóirat szerkesztősege I. V. Sinicyn közlése alapján a következő szöveget tette közzé a VII. kötetben (1953-ban):

1. kép

2. kép

«1951 áprilisában I. V. Sinicyntől egy jól égetett agyag orsógomb érkezett, amely kívül szürkés-barnás színű, a kimorzsolódott törésben pedig feketés, alakja kettős csomkakúp (l. a képet). Az orsógombot régészeti terepbejárások alkalmával találták egy düna-településen, amely Nyugat-Kazahsztánban a Malyj Uzenj folyó alsó folyásának vidékén fekszik 2 km-re keletre Džangala községtől. Az orsógomb felületén az égetés előtt a fennmaradt peremtől bizonyos távolságra 12 bemélyedést nyomtak be, vékony, részben sugárszerűen elhelyezett barázdákat és valamiféle írásjegyekre emlékeztető jeleket húztak. A szél-től széthordott településen a bronzkortól kezdve egész a késő középkorig terjedő időből származó emlékek találhatók.»¹

Míg a nisai pártus ostrakonokra a kutatás figyelme hamarosan ráterelődött, s tekintélyes tudományos irodalom jött létre körülöttük, a Malyj Uzenj-i

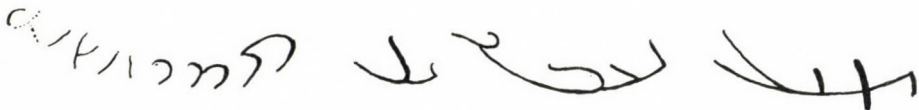
¹ Epigrafika Vostoka 7 (1953) 120.

orsógomb ismeretlen írású és nyelvű felirata nem keltett különösebb érdeklődést, s úgyszólván feledésbe is merült. Nemrégiben azonban az «Epigrafika Vostoka» VII. kötetében lapozgatva véletlenül az orsógomb közölt fényképe került előm, s pillantásom éppen az alsó szélére esett, és a pahlavīy írás *pt* betűi rajzolódtak ki előttem. E benyomás annyira váratlanul ért, hogy először nem akartam hinni szemeimnek, de az alaposabb vizsgálat is kétségtelenné tette az első benyomás helyességét: az orsógomb alsó részén világosan ott láthatók a pahlavīy *pt* betűk (1. itt 1. kép). Ezek után az orsógomb fényképét nagyítóval gondosan megvizsgáltam, s legnagyobb meglepetésemre körben rajta egy teljes pahlavīy írásos felirat bontakozott ki előttem. Mivel az orsógomb reprodukciója nem a legjobb, rajzban közlöm a felirat rajzát az eredeti elhelyezésben (2. kép), továbbá kiterített helyzetben (3. kép). A felirat szövege a következő:

MN 'BW °L ptwyšh¹

A felirat betűi az utolsó négy kivételével világosan olvashatók, de az utóbbiak közül is a *wyš* betűk meghatározása aligha lehet kétséges. Mindhárom betűnek letörött az alsó része, s így a *w*-ből a *t* után csak félkörben ívelő felső része lát-

3. kép

szik igen halványan. Ezután tovább balra egy kissé balra ferdülő vonal vehető ki, amely *y* vagy *z* felső része lehet. Tovább balra jól megfigyelhető egy *š* v-alakú baloldali része, s ettől kissé jobbra, közel a *y* említett felső részéhez, mintha jobboldali szárának maradványa volna kivehető. Jóval problematikusabb az utolsó betű olvasata. Az *š* után két mély bekarcolás látható, s ezek közül a baloldali alsó rész körül olyan ovális vékony bekarcolás vehető ki, amely leginkább egy *h* baloldali része lehetne. A jobboldali erős bekarcolástól jobbra is látható egy olyan vonalrész, amelyet leginkább a *h* jobb szára maradványának tarthatunk. Így a betűt legvalószínűbben *h*-nak határozhatjuk meg.

A felirat értelmezése nem ütközik különösebb nehézségbe. Jelentése a következő:

«Az apától *Ptwyšh*-nak»

A négy szó közül három logogramm, a negyedik pedig nyilvánvalóan személynév. A logogrammok közül '*BW*' 'apa' a pahlavīyban eddig még nem volt ismeretes. Šāhpuhr Ka'be-yi Zardušt-i feliratában (16. sor) a fonétikai kiegészítővel ellátott '*BYtr*' alak fordul csak elő. A Frahang-i Pahlavīy azonban egymás mellett közli az '*BW*' és '*BYtl*' alakokat mint a középperzsa *pid* és *pidar* 'apa' logogrammjait. Így feltehetjük, hogy az '*BW*' és '*BYtr*' logogrammok egymásmellettsége a pahlavīy írásbeliségben is megvolt, s ennek kézzelfogható tanúbizonyságát szolgáltatja most a Malyj Uzenj-i orsógomb felirata.

II

Az '*BW*' alak előkerülése a pahlavīy írásbeliségben újra felveti az '*BW*' és '*Bytr*' ill. a pārsīyban '*BYtl*' alakok egymásmellettségének megoldatlan problémáját. Kétségtelen, hogy a két alak különbségének a középperzsaiban és a

párthusban is a *pid* és *pidar* alakok különbözősége felelt meg. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az *'BW* és *'BYtr* ill. *'BYtl* alakpár nem áll egyedül, hanem hasonló viszony mutatkozik a Frahang-i Pahlavīy-ban az *'M = māδ* 'anya' és *'MYtl = mādar* 'anya' szavak között, s ide sorolható még az *'H = brād =* 'fitestvér' szó is, amelynek *'HYtl = brādar* 'fitestvér' alakpárja azonban csak a Pehlevi Zsoltároskönyvben fordul elő, míg a Frahang-i Pahlavīy-ban helyette az eddig magyarázat nélkül álló *BLWL* alakot találjuk.

Ezekből az alakpárokból annyi mindenestre világos, hogy a logogramok különböző formái különböző iráni alakoknak a visszadására szolgálnak. Tisztázatlan azonban az a kérdés, hogy miért nem korlátozódik a logogramok közötti eltérés a fonétikai kiegészítőre, amennyiben ez teljesen elégséges volna a *pid* — *pidar* alakpárok különbségének ábrázolására, s miért terjed ki a logogramok arameus alapelemére is, mint ezt az alábbi szembeállítás világosan mutatja:

pahl.	<i>'BW</i> — <i>'BY-tr</i>
pārs.	<i>'BW</i> — <i>'BY-tl</i>
pārs.	<i>'H</i> — <i>'HY-tl</i>
pārs.	<i>'M</i> — <i>'MY-tl</i>

Nem egészen világos egyelőre, hogyan kell megítélnünk Šāhpuhr Ka'be-yi feliratának pahlavīy és pārsiy *'MY* logogramját. Viszont értékesen egészíti ki az adatok sorát az egyik nisai párthus ostrakon (N° 1760), amelynek az eredeti alapján revideált szövege a következő:

1. *ŠNT I C XX XX X III III I 'ršk MLK' BRY BRY ZY pryptk*
2. *BRY 'HW BRY ZY 'ršk*

«(1) A 157. évben. Aršak király, unokája Friyaβidaynak, (2) Aršak fivére fia fiának.»²

E felirat szövegében Djakonov és Livšic eredetileg *'HY* alakot olvasott, ha azonban összehasonlítjuk e szó utolsó betűjét az előtte álló *BRY* szó *Y*-jével, akkor azonnal láthatjuk, hogy alakja eltér attól. Bár a szóban forgó N° 1760 ostrakon vastag vonásokkal van írva, s ezért a *yōδ* és *wāw* alakja rajta nem különbözik egymástól olyan élesen, mint pl. a N° 1949 ostrakonon,³ mégis, ha egymás mellé állítjuk e két dokumentum szóbanforgó írásjeleit (l. itt 4. kép),

	<i>wāw</i>	<i>yōδ</i>
N ^o 1760		
N ^o 1949		

4. kép

² A feliratot közzétette *I. M. Djakonov—V. A. Livšic: Документы из Нисы I. В. до н. э.* Moszkva 1960. 113 (fényképpel). A felirat eredetiben való tanulmányozását *V. A. Livšic* tette lehetővé számomra. Szívességéért e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki.

³ Ld. *Djakonov—Livšic: id. m.* 114 (autográfiaival). A betűformákat a *Livšic* által rendelkezésemre bocsátott fénykép alapján adom.

könnyen meggyőződhetünk, hogy a kérdéses szó helyes olvasata 'HW, nem pedig 'HY.⁴

Mint láthatjuk, még az eléggé szegényes forrásanyagból is világosan kitűnik, hogy e rokonságneveknél a pahlavīy és a pārsīy írásbeliségében két, eltérő végződésű alak volt használatos logogrammként egymás mellett. Már H. S. Nyberg utalt arra, hogy az 'BY, 'MŪ alakok az arameus 'aβī 'atyám' és 'immī 'anyám' alakok vocativusi használatából magyarázhatók.⁵ Nehezebb probléma azonban az 'BW és 'HW alakok magyarázata, amennyiben ilyen alakokat az arameusban nem találunk. E kérdés megoldása mégsem lehetetlen. Arra természetesen semmiképpen sem gondolhatunk, hogy az e szavaknál feltehető őssémi -ū tővégződés (*'aβū, *'ahū)⁶ valamilyen maradványával lenne dolgunk. A probléma megoldása szinte önmagától adódik, ha összeállítjuk e szavaknak a birodalmi arameusban használt birtokos személyragos alakjait:

	'aβ 'atya'		'ah 'fivér'	
	sg.	pl.	sg.	pl.
1	'by	*'bwn'	'hy	*'hwn'
2 m.	'bwk	'bukm	'hwk	'hwkm
2 f.	*'bwky	*'bukn	'hwky	*'hwkn
3 m.	'bwhy	*'bwhm	'hwhy	*'hwkm
3 f.	'bwh	*'bwhn	*'hwk	*'hwkn

Mint az előforduló és feltehető alakoknak ez az összeállítása mutatja, a birodalmi arameusban az 'aβ és 'ah szavak birtokos személyragokkal ellátott alakjai a sg. 1. szem. birtokos személyragos 'by és 'hy kivételével, amelyekben őssémi *'abūya, *'ahūya > arameus 'aβī, 'ahī hangfejlődés következett be, a birtokos személyragok előtt mind megőrizték az őssémi -ū tővégződést. Ennek következtében a nyelvhasználatban az 'aβī, 'ahī alakok szembenállása az 'aβū-, 'ahū- tövet tartalmazó alakokkal élesen polarizálódhatott. Amikor a birodalmi arameus kancelláriai gyakorlatból kialakult a párthus írásbeliség, kézenfekvő volt az 'atyám', 'fivérem' jelentésű 'by, 'hy alakokat e szavak gyakran előforduló vocativusi használatára logogrammként felhasználni. Ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy e szavak előfordultak a párthusban szintelenebb, nem ilyen emfaticus használatban, s erre a célra az 'by, 'hy alakok kevésbé voltak alkalmasak. De nem lehetett logogrammként felhasználni a párthusban a hangsúlytalan 'atya', 'fivér' fogalom kifejezésére az 'b és 'h tőalakokat sem, mivel e szavak mint rokonságnevek a nyelvhasználatban gyakorlatilag csaknem mindig birtokos személyragos alakban fordultak elő. Így jól érthető, hogy a pahlavīy írásrendszerét kialakító irnokok az 'by, 'hy alakokkal formai szempontból egységként szembenálló többi birtokos személyragos alakból az arameusban egyébként nem létező *'aβū-, *'ahū- tövet vonták el és használták fel logogrammként a párthus írásbeliségben az értelmileg nem hangsúlyozott 'atya', 'fivér' szavak visszaadására.

Az arameus nyelvhasználat alapján tehát azt kell feltennünk, hogy a párthus írásbeliségben először a következő rendszer alakult ki a szóbanforgó szavak használatával kapcsolatban:

⁴ Az avrómáni pergamenen sem látszik az 'HY olvasat és értelmezés elfogadhatónak.

⁵ H. S. Nyberg: Hilfsbuch des Pehlevi. II. Uppsala 1931. 147, 186.

⁶ Ld. erre H. Bauer—P. Leander: Grammatik des Biblisch-Aramäischen. Hildesheim 1962. 205.

'BY 'atyám, atya! — 'BW 'atya'
'HY 'fivérem, fivér! — 'HW 'fivér'

Később a logogramm-rendszer fejlődésének második szakaszában az 'BY, 'HY alakokhoz a -tr fonetikai kiegészítő járult, egyébként azonban a logogram-mok funkciója változatlan maradt. Végül a fejlődés harmadik szakaszában a nyelvhasználat különbsége elmosódott az 'BYtr — 'BW logogram-mok között.

Lehetséges, hogy a nisai párthus dokumentumok nyelvében még e fejlődés első szakaszával állunk szemben. Ezekben ugyanis a fentebb idézett 'HW alak mellett — úgy látszik — az 'HY alak is előfordul. Djakonov és Livšic az általuk közzétett N° 54 és N° 902 dokumentumokban az utóbbi alakot olvasták. Bár a két dokumentum fényképe alapján 'HY helyett itt is az 'HW olvasat látszik helyesebbnek, mégis nem lehetetlen, hogy az 'HY alak más dokumentumokban előfordul. Magam a még közöletlen Nov. N° 83, 210, 305, 309, 398 és 136+388+376 dokumentumokban⁷ olvastam 'HY alakot, s ha egyik-másik esetben a szóvégi wāw és yōd nehezen megkülönböztethető volta miatt esetleg fenn is áll a tévedés lehetősége, mégis nagy valószínűséggel tehető fel, hogy a levelek üdvözlőformulaiban (az idézett dokumentumok ilyeneket tartalmaznak!) az értelmi hangsúlyt kifejező 'HY alak is előfordult. Így a nisai párthus dokumentumok korában valószínűleg még 'HW és 'HY alakok voltak használatban egymás mellett.

A fejlődés második szakaszát képviseli a Malyj Uzenj-i orsógomb feliratának 'BW és Šāhpuhr Ka'be-yi Zardušt-i feliratának 'BYtr alakja. Úgy látszik ugyanis, hogy az idézett feliratokban még mindkét alak megőrizte eredeti funkcióját. Az utóbbiban az 'BYtr logogramm a következő szövegösszefüggésben szerepel: (16. sor) 'NW LN W 'BYtr W ny'kn W ḥsynkn dskrt YHWt «ahol nekünk és atyámnak és nagyatyáimnak és őseimnek birtoka volt». Itt az 'BYtr logogramm kétségtelenül az 1. személyű alany (Šāhpuhr) apjának jelölésére szolgál, használata tehát pontosan megfelel az arameus 'BY alak eredeti 'atyám' jelentésének. A Malyj Uzenj-i orsógomb feliratán viszont az 'BW logogramm 3. személyű birtokossal kapcsolatban szerepel, MN 'BW 'L ptwyšh «az apjától Ptwyšh-nek». Funkciója tehát itt ugyancsak megfelel az eredeti arameus 'bw + birt. szem. rag. használati körének.

Végül a fejlődés utolsó szakaszát a könyvpehleviben találhatjuk meg, amelyben már nem mutatható ki az 'BW és 'BYtl alakok használata között világosan érzékelhető különbség. Természetesen a két alak funkciójának ez az egybemosódása már jóval korábbi időben is megkezdődhetett.

Az 'BW — 'BYtr alakpár kialakulásához hasonlóan magyarázhatjuk az 'M és 'MYtl alakok létrejöttét is. A birodalmi arameusban az 'M 'anya' szó birtokos személyragos alakjai a következők voltak:

sg. 1	'my	pl. 'mn
2 m.	*'mk	*'mkm
2 f.	*'mky	*'mkn
3 m.	*'mhy	'mhm
3 f.	'mh	*'mhn

⁷ E közöletlen dokumentumok tanulmányozásának lehetőségéért V. A. Livšicnek hálás köszönetemet fejezem ki.

Mint láthatjuk, az 'm szó esetében a megszólításként leggyakrabban használt 1. szem. birt. személyragos 'my alakkal szemben az összes többi esetben 'm- tő állott. Ennek megfelelően a pahlavīy és pārsīy írásbeliségben logogramként az 'MY és 'M alakok váltak használatossá. Később az 'MY alakhoz szintén a -tr (ill. -tl) fonétikai kiegészítő járult, ezt azonban egyelőre csak a könyvpehleviben tudjuk kimutatni.⁸ Érdekes megfigyelni, hogy Šāhpuhr Ka'be-yi Zardušt-i feliratában az 'MY alak fordul még elő, holott ugyanott már 'BYtr alakot találunk. Az is feltűnő, hogy az 'MY alak e feliratnak mind párthus, mind középperzsa változatában 3. szem. birtokossal kapcsolatban jelenik meg (pl. parth. vált. 23. sor: *dynkyh p'pk MLK* 'MY = középperzsa vált. 28–29. sor: *dynky ZY p'pky MLK* 'MY «Dēnaγ, Pābaγ király anyja»), pedig ebben a szerkezetben inkább az 'M alakot várnánk. Mindezek a jelenségek arra mutatnak, hogy az 'M — 'MYtl logogrammok fejlődése nem volt teljesen párhuzamos az 'BW — 'BYtr és 'HW — 'HYtl logogrammokéval.

III

Természetesen a pahlavīy és pārsīy írásbeliség logogrammrendszerének, s így az 'BW — 'BYtr, 'HW — 'HYtl, 'M — 'MYtl alakpároknak a kialakulása és fejlődése is csak függvénye volt a párthus és perzsa nyelvi tények rendszerének és alakulásának. Már fentebb utaltunk arra, hogy a szóbanforgó logogrammok alaki eltérései egymástól különböző iráni alakok: *pid* és *pidar*, *brād* és *brādar* és *mādar* ábrázolására szolgálnak. A tárgyalt logogrammok kialakulását tehát csak akkor világíthatjuk meg teljesen, ha meg tudjuk oldani a mögöttük rejlő iráni nyelvi tények alaki különbségének és mondattani funkciójának problémáját is.

A *pid* — *pidar* stb. alakok különbségét H. S. Nyberg azzal magyarázta, hogy a *pid* alak az óiráni *pitā (vö. óperzsa *pitā*, avesztai *ptā*, *pīta*) nominatívusból fejlődött, a *pidar* alak pedig az obliquus esetekből keletkezett. Ez a hagyományos magyarázat⁹ hangtörténeti szempontból kétségtelenül elfogadható, azonban a *pid* — *pidar* alakok ábrázolására használt arameus logogrammok oldaláról és mondattani szempontból súlyos megfontolások szólnak ellene. Elsősorban is a tárgyaltakon kívül egyetlen más esetet sem ismerünk arra, hogy az iráni nominatívust és obliquust különböző arameus alakokkal adták volna vissza a logogrammok rendszerében.¹⁰ Azután a középiráni szövegekben semmi nyoma sincs annak, hogy a *pidar* alakot valaha is obliquusként ill. csak obliquusként, a *pid* alakot pedig csak nominatívusként használták volna. Végül az arameus alakok eredeti jelentése teljes mértékben összeegyeztethetetlen ezzel az elgondolással.

Ha a *pid* — *pidar* stb. alakpárok arameus logogrammjaiból indulunk ki, akkor legkézenfekvőbb arra gondolnunk, hogy az 'BYtr logogramm által jelölt *pidar* alak az óiráni *pitār vocativus folytatása. Ez a feltevés jól összeegyeztethető mind az arameus alak eredeti 'atám' jelentésével, mind pedig az 'BYtr alaknak 1. szem. birtokossal kapcsolatban használatával Šāhpuhr Ka'be-yi Zardušt-i feliratán. Ennek az elgondolásnak az értelmében tehát a *pid* — *pidar*

⁸ Előfordul az 'MYtl alak a Pehlevi Zsoltároskönyvben is (130, 2).

⁹ Így már H. Hübschmann: *Persische Studien*. Strassburg 1895. 116 sk.

¹⁰ Már a *χvah—χvāhar* alakpár ábrázolására is csak egy arameus alakot használtak: 'HTH—'HTHL.

típusú alakpárok létrejöttét úgy kellene elképzelnünk, hogy e megszólításként vocatívusban gyakran használt rokonságneveknél az általánosan használt nominatívus mellett a vocatívus is megőrződött a nyelvhasználatban. A vocatívus ábrázolására az arameusban az I. szem. birt. személyraggal ellátott 'by stb. alak volt legalkalmasabb, s ezért a logogramm-rendszer kialakulásakor ezt használták fel a *pidar* stb. alakok visszaadására. Később a *pidar* alak használati köre kiszélesedett: megszólításon kívül használták I. szem. birtokos mellett is 'atyám, atyánk' jelentésben. Ez a használata figyelhető meg Šāhpuhr Ka'be-yi Zardušt-i feliratában. Még később a *pidar* alak használata egyre szélesebb körűvé vált, majd végül teljesen kiszorította a *pid* alakot a nyelvhasználatból az újperzsa korban.

Kérdés már most, hogy ez az elgondolás mennyiben igazolható a fennmaradt párthus és középperzsa szövegek alapján. A feliratos szövegekben az 'BW és 'BYtr alakok I—I előfordulása összhangban áll a fentebbi magyarázattal. Lényegesen nagyobb anyag áll azonban rendelkezésünkre a kérdés megoldásához a manicheus párthus és perzsa szövegekben. A *pid* — *pidar*, *mād* — *mādar* és a *brād* — *brādar* alakok használatára vonatkozólag ezekből a következő képet nyerhetjük.¹¹

pydr

Párthus: MM III e 41 'wn t'wg *pydr* «ó hatalmas atya!»; e 93 r'stygr *pydr* «ó igazságos atya!»; e 111 wz'd hym 'č tw *pydr* «el vagyok hagyatva tőled, atyám»; MM II 302 N 6 'm'h *pydr qyrbkr mry 'mw pydr rwšn šwd 'br 'w bg'n* «a mi jótévő atyánk, Mār Ammō, fényes atyánk, elment fel az istenekhez»; MSt 32, 2 'wn t'wg *pydr* «ó hatalmas atya!»; 32 V 4 'st'w'm 'w hw šhrd'r *pydr kyrbkr* «mondjunk dicséretet az uralkodónak, jótévő atyánknak»; 40, 2 'fryd 'yy tw *pydr* «áldott vagy te, atyánk!»; 75, 7 q'dwš 'w tw *pydr* «szent áldás rád, atyánk!»; 544, 5 q'dwš 'w tw 'm'h *pydr* «szent áldás rád, mi atyánk!»; 544 V 3 'fryd 'yy 'm'h *pydr* «áldott vagy, mi atyánk»; 177 V 11 kw'm 'w yyšw' wxybyh *pydr 'wd xwd'y nm'z bwrđ* «(hogy) én Jézusnak, az én atyámnak és uramnak tiszteletet adtam»; vö. még 331, 7.¹²

Mindezekben az esetekben a *pidar* alak vagy megszólításként, vagy I. szem. birtokossal kapcsolatban jelenik meg. Az előfordulások nagy száma azt bizonyítja, hogy a *pidar* alaknak ez a leggyakoribb használata. Az idézett példákban *pidar* alak funkciója általában megfelel a vocatívusnak vagy közvetlenül levezethető abból.

A *pidar* alak előfordulásainak másik nagy csoportja olyan eseteket foglal magában, amelyekben e szó az Első Embert, az Ősatyát vagy valamelyik istenséget jelöli. Mindezekben az esetekben kézenfekvő volt a par excellence «atyát» a megszólításként használt *pidar* alakkal jelölni. Így a *pidar* alaknak ez a használata is levezethető eredeti vocatívusi funkciójából. Ide tartoznak a

¹¹ Az adatokra l. a következő munkákat: F. C. Andreas—W. Henning: Mittel iranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan. I—III. SPAW Berlin 1932, 1933, 1934. = MM I. II. III; W. Henning: Ein Manichäisches Bet- und Beichtenbuch. APAW Berlin 1937. = BBB; C. Salemann: Manichäische Studien I. Die mittelpersischen Texte. ZIAN VIII. N° 10. S. — Peterburg 1908. = MSt; M. Boyce: The Manichaean Hymn Cycles in Parthian. Oxford 1954. = MHC; F. C. Andreas—K. Barr: Bruchstücke einer Pehlevi-Übersetzung der Psalmen. SPAW 1933 Berlin. = PhPs.

¹² Valószínűleg idetartozik MSt 331 V 12 is (párthus) wzrg'n š'h tw tw *pydr*[r?]

következő példák: MM III c 17 *iw'ngwd'd pydr'whrmzdbg* «és (ott) maradt az atyá(nk)nál, Örmizdbaýnál»; c 28 *hw pydr rwšn* «ez a Fény-Atyá(nk)»; h 50 *'dy'n kd pydr sd'w bwrzw'r* «amikor (Ős)atyá(nk) a magasba felemt»; i 18 *'by'd d'r pydr'whrmzdbg* «gondolj az atyá(nk)ra, Örmizdbaýra!»; hasonló példák még m 42, h 69, a 120, h 80, d 11; vö. még MHC AR VI 68a, MSt V 7.

Hasonló képet nyerünk a középperzsa adatokból is. A *pidar* alak ezek többségében is megszólításként vagy I. szem. birtokossal kapcsolatban használatos: MM II M 49 II V 2 *'ygmw nwyšt'w pydr'wd'wystw'r'n gw'n* «azután kezdtem atyámat és az előljárókat tájékoztatni»; M 612 8 *[sdy]g'y my'n [m'h] 'wm'n pdr* «a Harmadik (Nagy), aki köztünk és a mi atyánk között (közvetítő)»; BBB 28 *tw'p'lydr] pdwh'm* «hozzád könyörgünk, atyám!»; 41 *mn pydr rwš[n] mry m'ny* «az én Fény-Atyám, Mār Māni». A többi előfordulási helyen a *pidar* alak — akárcsak a párthus szövegekben — az Első Ember vagy egy istenség megjelöléseként használatos: MM II M 729 II V I 4 *'č pydr'whrmzdbg* «az atyá(nk)tól, Örmizdbaýtól»; M 729 I V II 7 *r'y iw'wyhy'č pydr pwsr'wd'č w'xš ywzdhr* «belátás és bölcsesség az Atyától, a Fiútól és a Szent Lélektől»; M 612 V 12 *dryšt'wr'fryn'y'č pdr* «üdvösként ide, áldás, amely az Atyá(nk)tól (van)». A középperzsa adatok tehát teljes mértékben megerősítik azt a párthus adatokból adódó következtetést, hogy a *pidar* alak óiráni vocatívus folytatása, s egyúttal azt mutatják, hogy ennek az alaknak ez a mondat-tani funkciója az i. u. III. századig még eléggé széleskörűen megőrződött.

pyd

Ennél az alaknál célszerű a középperzsa adatok áttekintésével kezdenünk, mert ezek száma lényegesen nagyobb, mint a párthus adatoké. A *pyd* alak rendszerint 3. szem. birtokossal kapcsolatban vagy olyan jelzős ill. határozó szerkezettel fordul elő, amely a szót az I. személlyel való kapcsolattól világosan különválasztja vagy pedig általánosítja. Ilyen példák a következők: MM II M 277 V II 8 *pyd'y xw'stygr'n* «a *xwš'tēgar*-ok atyja»; M 277 R II 13 *pyd'y srygr'n* «a női (teremtmények) atyja»; M 28 I R I 12 *pyd'y pd gr'sm'n* «az égben (lakó) atya»; MSt P 1 *pyd'y wzrgyy* «a nagyság atyja». Hasonló megítélés alá esnek a következő példák: MM II M 36 R 6 *t'w hy¹ . . . pyd'y pryhrwd* «te . . . egy könyörületos atya . . . vagy»; M 28 II R II 8 *dryšt'wr pyd dwš'rmygr . . . y'wys'n kyt . . .* «üdvösként. (jőjj) ide azoknak szeretetteljes atyja, akik hozzád . . .». Az ilyen jelzős szerkezetekben még azokban az esetekben is megmarad a *pyd* alak, ha azok az I. személlyel valamiképp vonatkozásba kerülnek vagy kerülhetnének. Ennek oka valószínűleg az volt, hogy a vocatívus nem állhatott *idāfat*-os szerkezettel. Valóban, a *pidar* alak egyszer sem fordul elő *idāfat*-os szerkezettel. A *pyd* alak ilyen előfordulásai a következők: MM II M 729 I R I 12 *'wm'n sr'wd srhngg'y nyw pyd'y pryhrwd* «és a mi fejünk és derék vezér és kegyesszívű atya»; M 28 II R II 12 *dryšt'wr pyd'ym'n pwšt'bz'r* «üdvösként (jőjj) ide atya, aki nekünk erős védelmünk (vagy)». Az utóbbi példa különösen érdekes, mert ebben a mondatban, mint a fentebb idézett *dryšt'wr'fryn'y'č pydr* példa mutatja, egyébként *pydr* alakot várhatnánk. Azonban az *idāfat*-os szerkezet miatt a *pydr* alakot *pyd* váltotta fel.

Mindent egybevéve, a *pid* alak használatára vonatkozó középperzsa adatok alapján megállapíthatjuk, hogy ennek és a *pidar* alaknak a használati köre a manicheus szövegekben még világosan különvállik egymástól. A *pid* alak funkcióköre határozottan kizárja a *pidar* alakét, s az a körülmény, hogy *idāfat*-os

szerkezet csak az előbbivel kapcsolatban fordul elő, megerősíti azt a feltevést, hogy a *pidar* alak eredetileg vocatívus volt.

A példák csekély száma miatt kevésbé világos a *pid* alak használatára vonatkozólag a párthus adatok vallomása. Az egyik példa 3. szem. birtokossal kapcsolatos használatát mutatja: MSt 40, 5 *tw 'yy pyd čy 'ymyn hrwyn qryšn rdnyn z'wr'n rwš'n'n* «te vagy mind e tett-gyöngyöknek, erőknek, fényeknek az atyja». Többi előfordulásai (MSt 75, 9; 75 V 6; 331,5, 9, 12) olyan mondattani szerkezetben találhatók, amelyben a *pidar* alak is lehetséges: *q'dwš'w tw pyd* «szent áldás rád, atya» (vö. MSt 75, 7 *q'dwš'w tw pydr* «szent áldás rád, atyánk»). Lehetséges, hogy ebben az esetben már a két alak funkciójának egybemosódásával állunk szemben. De nem tekinthetjük kizártnak azt sem, hogy a két kifejezés között van bizonyos árnyalati különbség. A *pyd* alakot ugyanis felfoghatjuk értelmezőnek is: «szent áldás rád, (ti.) az atyára». Ugyanakkor viszont a *pydr* alak vocatívusnak tekinthető: „szent áldás rád, atyánk!». Bármelyik lehetőséget tartjuk is valószínűbbnek, a *pyd* és *pydr* alakok használati körére vonatkozó fentebbi megállapításainkat ez lényegesen nem módosítja.

m'dr — m'd

Kevésbé nyerhetünk világos képet az adatok csekély száma miatt a *m'dr — m'd* alakok használati köréről. A *m'd* alak funkciója általában megfelel a *pyd* alak használati körének: főleg 3. személyű birtokossal kapcsolatban és jelzős, *idāfat*-os szerkezetekben fordul elő. Párthus: MM III p 5 *'dy'n 'whrmzyzdbg [p'dw] 'h'd'w m'd wxybyy 'wš m'd . . .* «akkor Ormizdbay könyörgött anyjához és anyja . . .»; a 3, p 16 *'rd'w'n m'd* «az igazak anyja»; h 79 *wynd'd hw m'd jpwndg* «könyörgött az Élő Anyához»; vö. még f 5, a 22; MHC AR VI 69a *hw rwš'n'n m'd* «a Fények Anyja». Középperzsa: MM II M 729 I R I 14 *'wm'n m'd 'y dwš'rmygr* «és a mi szeretetteljes anyánk»; vö. még M 36 R 7; MM I e II R II 9; BBB 190 *m'd zywyn'g* «életrekelető anya». Az első középperzsa példában szintén megfigyelhetjük, hogy az *idāfat*-os szerkezet kizárja az e helyen egyébként indokolt *m'dr* alak használatát.

A *m'dr* alakra még kevesebb adatunk van. Vocatívusi vagy 1. személlyel kapcsolatos használatára nincs példánk, viszont igazolható az ebből a jelentés-funkciójából származó 'Istenanyá(nk)' jelentése. Párthus: MM III h 92 *m'dr gryft 'wš 'mbwy'd* «(Isten)-anyá(nk) átkarolta és megcsókolta őt». Középperzsa: MM II M 11 R 21 *wysp'n m'ns'r'rn gnzwr'n 'y m'dr 'st'ydg* «áldott (Isten)-anyá(nk) minden házgondnoka, kincstárnoka»; MSt 172, 13 *'st'yhjd dyn ywzdhr pd zwr 'y pydr pd 'fryn 'y m'dr 'wd pd wyhgy 'y pwsr* «áldott legyen a szent hit (Isten)atyá(nk) ereje, (Isten)anyá(nk) áldása és a Fiú bölcsessége által».

Bár — mint láthatjuk — a *m'dr — m'd* alakokra vonatkozó forrásanyag igen hézagos, a használatukra vonatkozó adatok lényegében véve megerősítik a *pydr — pyd* alakpárral kapcsolatban levont következtetéseket. Egy példánk van csupán, amely a két alak eredeti funkciójának elhomályosodását mutatja: MSt 544 V 6 (párthus) *drwd 'br tw 'm'h m'd* «üdv neked, mi anyánk»; Ebben a szerkezetben ugyanis inkább *m'dr* alakot várhatnánk (vö. *'m'h pydr*). Emlékeztetnünk kell azonban arra, hogy Šāhpuhr Ka'be-yi Zardušt-i feliratán viszont a *m'dr* alakot képviselő 'MY logogramm fordul elő olyan szerkezetben, amelyben a *m'd* alak ill. az 'M logogramm volna helyesebb. Ezek az esetek arra

mutatnak, hogy a *m'dr* és *m'd* alakok eredeti funkciójának egybemosódása már az i. u. III. században megkezdődött.

br'dr — *br'd*

A forrásanyag hézagos volta miatt e két alak pontos használati körét szintén meglehetősen nehéz meghatározni. A *br'dr* alak gyakran fordul elő vocatívusi használatban mint a manicheus «testvérek» megszólítása. Párthus: MM III k 18 *wygr'syd br'dr'n w'yd [g'n]* «ébredjete, testvérek, kiválasztottak!»; BBB 51 *wyšmnyd br'dr'n* «örvendjete, testvérek!»; középperzsa: 257 *'br mn r'w'd 'šm'h br'dr'n dwšyst'n* «nekem és nektek, legkedvesebb testvérek»; valószínűleg idetartozik MSt 733 V 13 is: [...] *br'dr'n* [...] *hrwkyn 'š[m'h] w'hybg'r* [...] *hrwkyn '[š]m'h hyy'r hym* «[...] testvérek, ... mindannyiótoknak segítője, ... mindannyiótoknak barátja vagyok».

Mint e példák mutatják, a *br'dr* alak használatában eredeti vocatívusi funkciója eléggé világosan tükröződik. Ezzel az eredeti funkcióval függ össze szervesen I. szem. birtokossal kapcsolatos vagy a manicheus «testvérek» ill. istenalak-testvérek megjelöléseként való használata is. Így pl. a párthusban: MM III b 125 *hrwyn br'dr'n w'wx'ryn* «minden testvért és nővért»; vö. még a 45, b 130, 182, 201, f 7, MHC AR VI 70 a. A középperzsában: PhPs 121,8 *pts'm 'HYtlyn 'Pm dwstn gw'b'n LK l'dy ŠRM* «testvéreimért és barátaimért akarom mondani: üdv neked!»; BBB 223 *wysp'n br'dr'n p'k'n w' ywždhrn* «minden tiszta és szent testvér»; vö. még 9, 230, 272, 279; MM II T II D 126 II V 5 *č'wn ky 'w xwyš br'dr 'wd h'mn'p dwst bwyd* «mint az, aki a saját testvérét és hozzátartozóját szereti»; MSt 28,7 *'w'hrmyzd 'wd 'hrmyn br'dr hynd* «Örmizd és Ahrmēn testvér voltak». Az utóbbi két példában a *br'dr* alak funkciója már közeledik a *br'd* alakéhoz (vö. fentebb *m'd wxybyy*), attól azonban még mindig különbözik abban, hogy a jelentéstartalomra erős értelmi hangsúly esik.

A *br'd* alak csak elvétve fordul elő. A párthusban 3. szem. birtokossal kapcsolatos használatát tudjuk kimutatni: MSt 47 A 7 *byd š'buhr š'h'n š'h br'd bwd myšwn xw'd'y* «aztán, Šāhpuhrnak, a *šāhān šāh*-nak a testvére volt Mēšān ura»; Ugyanebbe a kategóriába tartozik a *br'd* alak használata manicheus «testvérek» neve mellett, ha azokról mint 3. személyű személyekről van szó, pl. MM III b 127 *zrw'nd'd br'd* «Zurvāndād testvér»; vö. még b 138, 166. A középperzsában a *br'd* alak *iđāfat*-os szerkezetben fordul elő: MM II M 28 II V II 4 *tw hy br'd 'y prystwm* «te vagy a legkedvesebb testvér».

Bár a rendelkezésre álló forrásanyag kétségtelenül hézagos, a *br'dr* és *br'd* alakok használatára vonatkozó adatok egészben véve mégis alátámasztják azokat a következtetéseket, amelyek a *pyd* — *pydr*, *m'd* — *m'dr* alakpárok funkciójának vizsgálatából adódtak. A *br'dr* alak használatában még elég világosan tükröződik eredeti vocatívusi funkciója, s ebből valamennyi egyéb jelentésárnyalata levezethető. A *br'd* alak ezzel szemben mindig hangsúlytalan helyzetben fordul elő, és használati köre világosan elkülönül a *br'dr* alakétól.

IV

A fentebbi vizsgálatok eredményeit összegezve a következőket állapíthatjuk meg. A rendelkezésre álló adatok óriási többségének (86 adatból 83-nak azaz 96,6 %-nak) tanúsága szerint a manicheus párthus és középperzsa szövegek keletkezése korábban a *pidar*, *mādar* és *brādar* alakok funkciója még határozottan különbözött a *pid*, *mād*, és *brād* alakokétól. A két alaksorozat a következő funkciókban fordul elő:

- I $\left\{ \begin{array}{l} p\dot{\delta}ar \\ m\ddot{a}\delta ar \\ br\ddot{a}\delta ar \end{array} \right\}$ 1. vocatívus
 2. 1. személyű birtokossal kapcsolatban
 3. mint hangsúlyozott «atya, anya, testvér»-fogalom (Isten-
 atya, Ősatya, Istenanya stb.)
- II $\left\{ \begin{array}{l} p\dot{\delta} \\ m\ddot{a}\delta \\ br\ddot{a}\delta \end{array} \right\}$ 1. 3. személyű birtokossal kapcsolatban
 2. *idāfat*-szerkezetben
 3. mint hangsúlytalan «atya, anya, testvér»-fogalom

Mint ez az összehasonlítás mutatja, a két alak-sorozatnak nincs közös funkciója. Az a körülmény, hogy a *pīdar* és a *pīδ* típusú alakoknak a funkciói még a középiráni nyelvfejlődés 5–6. évszázada után sem mosódtak egybe, azt bizonyítja, hogy a két alak eltérő használata az óiráni korra nyúlik vissza. Az is kétségtelen, hogy a két alak-sorozat funkcióinak különbsége nem származhat a nominatívus és az obliquus esetek használatából. A *pīdar* típusú alakok funkcióköre csak a vocatívusból vezethető le, s így kézenfekvő a *pīdar*, *mādar*, *brādar* alakokat az óiráni *pītar, *mātar és *brātar vocatívusok folytatásaként tekinteni.

A két alak-sorozat funkcióinak összehasonlításából azt is megállapíthatjuk, hogy használatuk különbsége az 1. és 2. funkcióban polarizálódik legélesebben, míg az I/3. és II/3. funkciók között az átmenet könnyebben lehetséges. A kétféle alak funkciókülönbségének ezt a polarizálódását a következő ábrával szemléltethetjük legvilágosabban:

$$I : 1 - 2 - 3 \longleftrightarrow 3 - 2 - 1 : II$$

Nem lehet vitás, hogy a két alak-sorozat funkcióinak végső egybemosódása, amely azután a *pīδ* típusú alakok eltűnéséhez vezetett, legkönnyebben az I/3. és II/3. funkciók között kezdődhetett meg. Bár a rendelkezésünkre álló forrásanyag túlságosan kicsiny ahhoz, hogy teljesen megbízható statisztikai vizsgálatokat végezhessünk az egyes funkciók gyakorisága alapján, mégis érdemes az ismertetett adatok tanúvallomását ilyen szempontból is figyelembe vennünk. A két alak-sorozat funkcióinak gyakoriságát a következő összeállítás mutatja:

FUNKCIÓ	1.	2.	3.
<i>pīdar</i>	12 adat 36%	7 adat 22%	14 adat 42%
<i>pīδ</i>	5 adat 35,7%	4 adat 28,6%	5 adat 35,7%
<i>mādar</i>	—	<i>māδ</i> 1 adat 8,3%	3 adat 100%
<i>māδ</i>	5 adat 41,7%	1 adat 8,3%	5 adat 41,7%
<i>brādar</i>	4 adat 21%	1 adat 5%	14 adat 74%
<i>brāδ</i>	1 adat 20%	1 adat 20%	3 adat 60%

Ha e nyelvstatisztikai összeállítást a két alak-sorozat funkciókülönbségének polarizálódása szempontjából vesszük vizsgálat alá, akkor a következő képet kapjuk. Egy-egy alakpár funkciókülönbségei nyilván akkor polarizálódnak legélesebben, ha használatuk legnagyobb gyakorisága az I/1—2. ill. a II/1—2. funkciók keretébe esik, mivel ezek kölcsönösen kizárják egymást. Ugyanakkor a I/3. ill. a II/3. funkciók használatának legnagyobb gyakorisága már a két alakpár funkciójának egymáshoz való közeledését jelzi.

A *pidar* — *pid* alakpár esetében az I/3. funkcióra az előfordulások 42%-a, a II/3. funkcióra pedig 35,7%-a esik, míg ugyanakkor az I/1—2. funkció gyakorisága 58%, a II/1—2. funkcióé pedig 64,3%. Ez világosan arra mutat, hogy a *pidar* — *pid* alakok funkcióköre még határozottan elkülönül egymástól, mint ahogy ezt az egyes példák elemzésénél is láthattuk.

Ezzel szemben a *brādar* — *brād* alakpár használatában 74% esik az I/3. és 60% a II/3. funkcióra, míg az I/1—2. funkció gyakorisága csak 36%, a II/1—2. funkcióé pedig 40%. A *brādar* — *brād* alakok gyakorisága statisztikája tehát azt mutatja, hogy mindkét alak olyan funkciókban szerepel legnagyobb százalékban, amelyek egybemosódása a legkönnyebben kezdődhetett meg. Valóban, a *brādar* alak használatában találtunk is két olyan példát, amelyekben ennek funkciója már erősen megközelíti a *brād* alakét.

Végül a *mādar* — *mād* alakok esetében az I/3. funkció gyakorisága 100%, a II/3. funkcióé pedig 41,7% az I/1—2. funkciók 0%-ával és a II/1—2. funkciók 50%-ával szemben, s a *mād* alak előfordulásának 8,3%-ában már a *mādar* alak I/2. funkciójában használatos. A funkciók gyakoriságának ez a megoszlása azt bizonyítja, hogy a *mādar* — *mād* alakok használatának olyan nagy százaléka esik az egymáshoz legközelebb álló funkciókba, hogy már a két alak funkcióinak keveredése is megindulhatott. Mivel a gyakorisági statisztika ebben az esetben is az egyes nyelvi tények elemzésével egyező eredményre vezetett, úgy látszik, hogy — bármennyire korlátozottnak tekintsük is a forrásanyag csekély volta miatt érvényességét — alapjában véve mégis híven tükrözi a párthus és középperzsa nyelvhasználat általános fejlődését.

V

A Malyj Uzenj-i orsógomb feliratában az 'BW szón kívül még a *Ptwyšh* név szorul magyarázatra. E név legközelebbi párhuzamát a nisai párthus dokumentumokban találjuk meg, amelyekben többször is szerepel egy *Ptwyšyk* nevű bormester (*mdwbr*).¹³ Djakonov és Livšic e nevet *Patvišik*-nek értelmezték, azonban pontosabb magyarázatába nem bocsátkoztak bele. A *Ptwšyk* névalakban az *-yk* elem nyilván ugyanaz a képző, mint amelyet a nisai dokumentumokban szereplő *'hurmezdyk* és *Srwšyk* nevekben is megtalálunk. Az *-yk* képző leválasztása után megmaradó *Ptwyš-* alakot közvetlenül összevethetjük az orsógombon szereplő *Ptwyšh* névvel. Ennek *-h* végződésében ugyanazt a nőnemet jelző arameus determinatívumot láthatjuk, mint amely a Šāhpuhr Ka^h-be-yi Zardušt-i feliratán előforduló *DynkyH*, *RutkyH* női nevekben is szerepel.¹⁴

¹³ Igy pl. N° 100 és 1673a, ld. *Djakonov—Livšic*: id. m. 77, 111.

¹⁴ Ld. erre *W. B. Henning*: *Handbuch der Orientalistik*. I. Abt. IV. Bd. *Iranistik*. 1. Abschn. Leiden—Köln 1958. 34 sk.

Így tehát az orsógombon szereplő *PtwyšH* minden valószínűség szerint női név, s nyilvánvalóan azonos a nisai *Ptwyšyk* név *Ptwyš*-alapalakjával. E névalak írásképe többféleképpen értelmezhető: *Pāδviš, *Pāδvēš, *Pāδvič, *Pāδvēč, sőt, ha az első szótagban defektív írást teszünk fel, akkor *Piδvēč, stb. alakokra is gondolhatunk. Bármelyik alakból induljunk is ki, a név magyarázata meglehetősen nehéz. Leginkább még a *Paδviš és a *Paδvēč alakok látszanak értelmezhetőnek. Az első tag ezekben az óiráni *pati praeverbium lehetne, második tagjuk pedig vagy a *viš*- 'kinyitni, megszabadítani' vagy pedig a *vēč*- 'kiválaszt' ige régi, *bāra*- típusú igeneve. Itt is fennáll azonban az a nehézség, hogy a *viš*- igetövet egyelőre csak a középperzsából ismerjük¹⁵, a párthusból csak a *višāh*- praesentstövet tudjuk kimutatni. Így a második magyarázat marad egyedül lehetséges.

Eszerint a *PtwyšH* nevet legvalószínűbben *Paδvēč-nek értelmezhetjük, s ezt óiráni *Pati-vaiča- alakra vezethetjük vissza. Az iráni *vaik- igetövet ismerjük az Avesztából: *vaēk*- 'ausscheiden, aussuchen', praesentstó *vaēča*-¹⁶, a középperzsából: *zwyxtn*,¹⁷ a párthusból pedig a part. perf. pass.-ra van adatunk: *wyxtg* és *wyxt* «kiszemelt, kiválasztott».¹⁸ Ezeknek az adatoknak az alapján az óiráni *Pati-vaiča- alaknak is «kiválasztott kiszemelt» jelentést tulajdoníthatunk, ami személynév jelentéseként jól el is képzelhető.

Mindenesetre a *Paδvēč* névvel kapcsolatban legfontosabb arra rámutatnunk, hogy a nisai *Paδvēčiy* név alapján következtetve ez minden valószínűség szerint párthus név. Azt a lehetőséget tehát, hogy az orsógomb felirata párthus nyelven, de nem párthus, hanem valamilyen más ethnikumhoz tartozó személy számára készült, minden bizonnyal kizárhatjuk.

VI

A Malyj Uzenj-i orsógomb leletkörülményei nem nyújtanak semmiféle támpontot a lelet korára és ethnikai hovatarozására vonatkozólag. E két probléma szorosan összefügg egymással, s ahhoz, hogy az orsógomb ethnikai hovatarozásának kérdését felvethessük, mindenekelőtt korát kell meghatározni. Erre vonatkozólag a felirat betűformái nyújtanak is bizonyos támpontot. Ha ugyanis a felirat betűformáit megkíséreljük elhelyezni a párthus írás fejlődésében, s összehasonlítjuk más párthus feliratok betűformáival (l. 5. kép), akkor a következő eredményhez jutunk.

A feliraton előforduló 12 betű közül a kormeghatározás szempontjából elsősorban a *b* jöhet számításba. A *b*-nek itt előforduló szélesre írt, erősen ívelő formáját a nisai dokumentumokban és az awrómáni pergamenen még nem találjuk. Először Xvāsaγ feliratán fordul elő, amely 215-ből származik. Mivel az awrómáni pergamen keltezése 53/54, így a *b* formája alapján a Malyj Uzenj-i feliratot 53 és 215 közé helyezhetjük. Hasonló eredményre vezet az ' *w* és *h* betűk alakjának vizsgálata is. Az ' betű két függőleges szára a nisai dokumentumokon és az awrómáni pergamenen még csaknem párhuzamos egymással. A III. századi párthus feliratokon azonban a baloldali függőleges szár már ferdévé válik, majd 45°-os szögben a jobboldali függőleges szárhoz csatlakozik, sőt olykor az ' alakja szinte teljesen hasonlóná válik a *d/r*-hez. A Malyj Uzenj-i

¹⁵ Ld. *W. Henning*: ZII 9 (1933) 208.

¹⁶ *Chr. Bartholomae*: Altiranisches Wörterbuch. Strassburg 1904. 1312 sk.

¹⁷ Ld. *W. B. Henning*: BSOAS 13 (1950) 646, 1. jz.

¹⁸ Ld. *Boyce*: id. m. 104; *Henning*: id. h.

felirat ' betűjének ferde a baloldali függőleges szára, de még nem kapcsolódik a jobboldalihoz. Legközelebb áll hozzá Xvāsaγ feliratának ' -formája. A *w*-nek feliratunkon használt erősen ívelt felső részű alakja először szintén Xvāsaγ feliratán fordul elő. Ugyancsak a III. századi párthus feliratokra jellemző a *h*-nak feliratunkon rekonstruált formája (Xvāsaγ feliratán a *h*-ra nincs biztos példánk).

A Malyj Uzenj-i orsógomb tehát felirata betűformái alapján következ-
tetve az I. század közepe és a II. század vége közötti időből származhatik. Ezt ismerve már lényegesen könnyebb meghatározni azt az ethnikai környezetet, amelyből az orsógomb származik. A Maly Uzenj folyó alsó folyásának vidékén és Džangala környékén már az i.e. VII—IV. századokban kimutatható a sauromaták jelenléte.¹⁹ Ettől kezdve e területen folyamatosan nomád iráni törzsek, szarmaták, aorsok, alánok laktak. A Prochorovka-kultúrát (i.e. IV—II. század) 5 lelőhely is képviseli Džangala környékén.²⁰ Ezek közül az egyik kurgántemető Džangalától keletre, azon a Sarajdin-tóhoz közvetlenül csatlakozó homokdombvonulaton helyezkedik el, amelyen az a település is feküdt, ahol az orsógombot találták.²¹

Ha nem is e település közvetlen közelében, de mindenesetre Džangala környékén, Kurpe-Baj helységben kerültek elő olyan későbbi temetkezések is, amelyek azt bizonyítják, hogy aorsok és alánok is laktak e vidéken. Az itt feltárt 2. sz. kurgánban, amelyben fejfel DK-nek egy férfi csontváza feküdt, temetkezési mellékletként egy bronzlemezből készült egyenes keresztvasú vaskardon, 30 db kis tövises nyílhegyen, egy besimított füles korsón kívül egy olyan vastórt találtak, amelynek típusa az i.sz. első századokra jellemző.²² Így az itteni síresoport kétségtelenül abból az időből származik, amelyben a párthus felirattal ellátott orsógomb is készülhetett.

A történeti források, elsősorban Strabón (XI 5,9) tanúbizonysága szerint²³ az Alsó-Volga vidékén az i.e. 125 körüli évek óta²⁴ aorsok éltek. Azt is tudjuk azonban az írásos forrásokból, hogy az i.sz. I. század folyamán az aorsok nevét az alán ethnikai megjelölés váltja fel a Dontól az Aral-tóig terjedő egész hatalmas területen. Hogy ez az esemény pontosan mikor következett be, régóta vitatott kérdése a tudományos irodalomnak. Általánosan elterjedt, bár sokak által bizonytalanul tartott felfogás szerint²⁵ az alánokat Iosephus Flavius (*Ant. Iud.* XVIII 4,4) említi először az i.sz. 35. év eseményei kapcsán, amikor Pharasmanes ibériai király segítségül hívta őket a párthusok ellen. Mivel Iosephus művének régi latin fordításában ezen a helyen alánok helyett *Scythas* áll, fennáll az a lehetőség, hogy a görög szövegben az *Αλανός* névalak csak későbbi «javítás» eredménye. Iosephus ugyanis az alánok 72 évi betörésének ismertetése alkalmával (*Bell. Iud.* VII 7,4) utal arra, hogy valahol már korábban beszélt

¹⁹ Ld. K. F. Smirnov—V G. Petrenko: Савроматы Поволжья и южного Приуралья. Moszkva 1963. 11.

²⁰ M. G. Moškova: Памятники прохоровской культуры. Moszkva 1963. 15.

²¹ I. V. Sinicyn: KСИМК 32 (1950) 104. sk.

²² Sinicyn: id. m. 108 sk.

²³ A történeti forrásokra vö. J. Junge: Saka-Studien. Klio Beiheft XLI. Leipzig 1939. 74 skk.

²⁴ Az időpontra vonatkozólag ld. J. Harmatta: Studies on the History of the Sarmatians. Budapest 1950. 28 sk.

²⁵ Ld. J. Marquart: Untersuchungen zur Geschichte von Eran. II. Leipzig 1905, 83; J. Junge: Saka-Studien, 76; a régebbi irodalomból legfontosabb Ju. Kulakovskij: Аланы по сведениям классических и византийских писателей. Kiev 1899. 9 skk., az újabbról Czeglédy K.: AntTan 2 (1955) 128 sk.

	<i>Nisa</i>	<i>Awrōmān</i>	<i>Malyj Uzenj</i>	<i>Susa</i>	<i>Dura-Euro- pos</i>	<i>Ka'be-yi Zardušt</i>
ʾ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	ⲀⲀⲀ	Ⲁ
B	ⲂⲂ	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ
G	Ⲅ	Ⲅ		Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ
D	Ⲇ	Ⲇ			Ⲇ	Ⲇ
H	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ		Ⲉ	Ⲉ
W	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ
Z	Ⲍ	Ⲍ		Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ
Ḥ	Ⲏ	Ⲏ		Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ
Y	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ	ⲐⲐ	Ⲑ
K	Ⲓ	Ⲓ		Ⲓ	ⲒⲒ	Ⲓ
L	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ
M	Ⲗ	Ⲗ	Ⲗ	Ⲗ	Ⲗ	Ⲗ
N	Ⲙ / [-n]	Ⲙ / [-n]	Ⲙ [-n]	Ⲙ [-n]	Ⲙ [-n]	Ⲙ
S	Ⲛ	Ⲛ		Ⲛ	Ⲛ	Ⲛ
c	Ⲝ		Ⲝ		Ⲝ	Ⲝ
P	ⲞⲞ	Ⲟ	Ⲟ	Ⲟ	Ⲟ	Ⲟ
Q	Ⲡ	Ⲡ			Ⲡ	Ⲡ
R	Ⲣ	Ⲣ		Ⲣ	Ⲣ	Ⲣ
š	Ⲥ	Ⲥ	Ⲥ	ⲤⲤ	Ⲥ	Ⲥ
T	Ⲧ	Ⲧ	Ⲧ	Ⲧ	Ⲧ	Ⲧ

5. kép.

az alánokról mint a Maiótiis-tó és a Tanais folyó körül lakó skythákról. Ezt a célzását kézenfekvő volt másik munkájának említett helyére vonatkoztatni, s így feltehető, hogy valamelyik olvasója az ott olvasható *Συθθαζ* népvétet 'Alavócs'-szal helyettesítette, amely azután meggyökeresedett a szöveghagyományban.

Ezzel az elgondolással szemben azonban mindenesetre lehet arra hivatkozni, hogy Iosephus célzása (*Bell. Iud.* VII 7,4) korábbi helyére éppen a vitatott szövegrészre (*Ant. Iud.* XVIII 4,4) vonatkozik, s hogy a régi latin fordítás eltérése a görög eredetitől ezen a ponton azzal az elég általános gyakorlattal magyarázható amely a kevésbé ismert népvétet egy általánosabban használttal helyettesítette.²⁶ Mint láthatjuk, Iosephus vitatott szöveghelyének hitelessége ellen és mellett egyaránt hozhatók fel érvek, úgyhogy pusztán a szövegkritika segítségével nem lehet a problémát megoldani.

Mégis van egy olyan döntő történeti érv, amely feltétlenül kizárja annak a lehetőségét, hogy Pharasmanes 35. évi szövetségesei alánok lettek volna. Kétségtelen tény ugyanis, hogy az a terület — s így elsősorban a Maiótiis és a Tanais vidéke —, amelyen később az alánok éltek, korábban az aorsok és a sirakok birtokában volt. Mármost Tacitusnak egy tudósítása szerint (*Ann.* XII 15—21) i.sz. 49-ben a rómaiak Eunonesszel, az aorsok királyával szövetségben harcoltak Zorsines, a sirakok királya ellen. Mivel ezzel kapcsolatban Eunones és Claudius császár között levélváltás is történt, Tacitus a hivatalos actákból ismerhette a barbár népvéteket. Így tanúbizonyságát, amely szerint i.sz. 49-ben még fennállott az aorsok és a sirakok törzsszövetsége a Don vidékén és a Kaukázus előterében, feltétlen történeti hitelűnek kell tartanunk. Következésképpen nem lehet szó arról, hogy a Pharasmanes által segítségül hívott szarmaták (így nevezi őket Tacitus *Ann.* VI 33) alánok lettek volna.

Az alánok megjelenése és a két aors, valamint a sirak törzsszövetség átalakulása egyetlen hatalmas alán törzsszövetséggé tehát csak az i.sz. 50 utáni években következhetett be. Mindenesetre erre az eseményre röviddel 50 után sor kerülhetett, mert Seneca és Lucanus (*Thyest.* 629 és *Phars.* VIII 222) a hatvanas évek elején (65 előtt) már említik az alánokat. Az alán törzsszövetség megalakulását tehát legvalószínűbben 50 és 60 közé tehetjük. Így a Malyj Uzenj alsó folyásának vidéke az orsógomb készítése idején már bizonyára az alán törzsszövetség keretébe tartozott.

VII

A tárgyalt párthus felirat tehát minden valószínűség szerint egykori alán területen került elő. A kérdés mármost csak az, hogyan magyarázható egy párthus felirat előbukkanása sokezer kilométerre a Párthus Birodalom határától az alán törzsszövetség területének ilyen távoli pontján. Arra aligha gondolhatunk, hogy az alánok a párthus írásbeliséget átvették, s az alán nyelv írásos rögzítésére használták volna, s hogy így végeredményben alán felirattal állnánk szemben, mert az orsógomb felirata tisztán párthus jellegű. Kézenfekvőbb volna az a feltevés, hogy az orsógomb Parthiából kereskedelem útján került alán területre. Ennek azonban ellene szól magának a tárgynak a jellege. Az ilyen egyszerű agyagtárgyak, mint amilyen a Malyj Uzenj-i orsógomb is,

²⁶ Így Junge: Saka-Studien. 76.

nem kereskedelmi cikkek, hiszen ezeket odahaza is mindenki könnyűszerrel elő tudja állítani. Valóban, az orsógombok a szarmata ill. alán területen a leggyakoribb leletek közé tartoznak.²⁷ Aligha valószínű tehát, hogy a Malyj Uzenj-i orsógomb az aorsok és alánok Parthiával egyébként fennálló kereskedelmi kapcsolatai²⁸ révén került volna alán területre. E lelet előkerülésének történeti magyarázatát más irányban kell keresnünk.

A történeti források tudósításai szerint az alánok az I–II. század folyamán többször is intéztek nagyarányú rablóhadjáratokat a Párthus Birodalom területére. Az egyik ilyen nagy alán betörés kevéssel az alán törzsszövetség megalakulása után, 72-ben következett be.²⁹ Az eseményeket legrészletesebben leíró Iosephus Flavius elbeszélése szerint (*Bell. Iud.* VII 7,4) az alánoknak ez a hadjárata Médiát és Armeniát sújtotta. Foglyul ejtették magának a Médiát kormányzó párthus királyfinak, Pakorosnak a feleségét és ágyasait is, s csak 100 talentum váltságdíjért bocsátották szabadon. Armeniában pedig maga Tiridatés király esett harc közben majdnem fogságukba. Végül az alánok nagy pusztítás után mindkét párthus vazallus királyságból «nagy tömeg embert és más zsákmányt» magukkal hurcolva visszatértek szállásterületeikre. A másik nagy alán betörés 135-ben zajlott le. Ekkor Dio Cassius tudósítása szerint (LXIX 15) Pharasmanés, Ibéria királya hívta be az alánokat a párthusok ellen. Ez az alán betörés «Médiát erősen sújtotta, Armeniát és Kappadokiát pedig érintette» Dio Cassius szavai szerint. Az alánok zsákmánya tehát ez alkalommal is főleg párthus területről származott.

Kéznefekvő arra gondolunk, hogy a Malyj Uzenj-i párthus felirat az alánoknak ezekkel a rablóhadjárataival áll valamiképpen kapcsolatban. Az természetesen kevéssé valószínű, hogy a feliratos orsógomb zsákmányként került volna e távoli alán területre, hiszen ilyen értéktelen tárgyat az alán harcosok aligha tarthattak érdemesnek magukkal vinni. Így főleg két lehetőséggel számolhatunk, vagy egy fogolyként elhurcolt párthus nő vihette magával mint munkaeszközét, vagy pedig olyan írástudó párthust hurcoltak el az alánok magukkal, aki azután a Džangala melletti alán településen élt, s itt leánya számára készítette és látta el felirattal ezt az orsógombot.

Bármelyik feltevés bizonyuljon is helyesnek, a Malyj Uzenj-i párthus feliratos orsógomb nagy valószínűséggel azt bizonyítja, hogy az alánok között párthusok is éltek, s nem lehetetlen, hogy — főleg használati tárgyakon — még más írásos emlékek is elő fog kerülni. Így e rövid párthus felirat az alán—párthus kapcsolatoknak egyedülálló, értékes történeti emléke.

Van azonban e leletnek még egy igen fontos történeti tanulsága. Az a körülmény, hogy az alánok rablóhadjáratain zsákmányként elhurcolt párthusok ilyen távoli területre kerültek el, arra mutat, hogy e betöréseket nem csupán a Kaukázus vidékén élő alánok³¹ intézték, hanem azokban a Kaukázustól nagy távolságban lakó alán csoportok is résztvettek. Ez viszont csak úgy képzelhető el, ha az alán törzseket ebben az időben egy nagykiterjedésű

²⁷ Ld. *Moškova*: id. m. 39.

²⁸ Ld. erre *Harmatta*: *Studies on the History of the Sarmatians*. 34.

²⁹ Ld. *Kulakovskij*: id. m. 9 skk.; *Ozeglédy*: id. h.

³⁰ *Kulakovskij*: id. m. 12. E betörést *Kulakovskij* helytelenül teszi 133-ra.

³¹ *Je. I. Krupnov* és mások kutatásai alapján kétségtelen, hogy ebben az időben már mind a Kaukázustól ÉNy-ra, mind pedig Dagesztánban éltek szarmata-alán törzsek, ld. *K. F. Smirnov*: *Вопросы скифо-сарматской археологии*. Moskva 1952. 205 sk.

törzsszövetség egyesítette magában.³² Így a Malyj Uzenj-i orsógomb az alán törzsszövetség területi kiterjedésének és szervezetének is értékes tanúbizonysága.

Befejezésül a Malyj Uzenj-i orsógomb párthus feliratának keletkezési idejére kell még visszatérnünk. Mint láttuk, a felirat készítését a betűformák alapján az I. század közepe és a II. század vége közötti időbe lehet helyezni. Ez alatt a másfél évszázad alatt az alánoknak két nagy rablóhadjárataról, a 72-ben és a 135-ben lezajlott betörésükről is tudunk. Bár mindkét alán hadjárat abba az időközbe esik, amelyben a felirat létrejötté írástörténeti szempontból elképzelhető, mégis elsősorban a 135. évi betöréssel állhat a felirat történetileg kapcsolatban. Betűformái ugyanis lényegesen közelebb állnak a III. századi párthus feliratok írásához, mint az 53-ból származó avrömáni pergamenéhez. Aligha valószínű, hogy a III. századi párthus írásra jellemző betűformák éppen az 53 és 72 közötti években alakultak volna ki. Így kézenfekvő a Malyj Uzenj-i párthus feliratot írástörténeti szempontból is inkább a II. századra tenni, és létrejöttét a 135. évi alán hadjáratral kapcsolatba hozni.

³² *Czeglédy*: AntTan 2 (1955) 129 helyesen hangsúlyozza, hogy a 72. évi alán betörés már feltételezi egy új, nagy törzsszövetség létrejöttét.